

УДК 801.311

Федар КЛІМЧУК

КОЗАК і КУЛЫНА (ХВЫЛЫНА)

Козак і Кулина – балада невідомого автора. Уперше опублікована латинкою в 1625 році. в Кракові в польському збірнику сатиричних творів. Деякі дослідники вважають часом написання балади – 1612. В основі балади – народна тогочасна мова з помітним впливом руської (староукраїнської та старобілоруської) писемної традиції.

Ключові слова: говірка, діалектні ареали, лінгвістичні атласи, фольклор, писемні пам'ятки, Берестейсько-Пинське Полісся.

У яким рєгієне была напісана балада ці з якога рєгієна паходзіць аўтар? Сярод даследчыкаў наконт такой праблемы няма адзінай думкі. Найбольш пашырана карпацкая версія. Мы ж прытрымліваемся версіі палескай.

Абгрунтоўваем гэта наступным чынам. Бяром чатыры моўныя рысы, адлюстраваныя ў баладзе. Разглядаем іх пашырэнне ў народных гаворках. Прычым, акцэнтуюем увагу на тое, каб у пэўнай гаворцы былі станоўчыя адказы на ўсе чатыры нашы пытанні. Бяром дыялектныя атласы – беларускі [ДАБМ] і ўкраінскі [АУМ, т. 2]. Асновай атласа з'яўляецца сетка. Сетка складаецца з населеных пунктаў, абследаваных для атласа па спецыяльнай праграме. Праграмы для адзначаных атласаў складаюцца з некалькіх соцень пытанняў. У кожнай гаворцы сеткі атласа неабходна было атрымаць адказы на ўсе гэтыя чатыры пытанні. Таму пропускі ў атласе – вельмі рэдкая з'ява.

Прыводзім адзначаныя чатыры пытанні.

1. Указальны займеннік «гэты (гэтой, гэтый, гэта, гэтэ, гэто)» [ДАБМ, карта 186; АУМ, т. 2, карти 210, 211]. У гутарковай мове ўжываецца вельмі часта. У тэксце балады: «Juže hete Zaporoży – Й ужэ гэтэ Запорόгы». Гэта значыць: 'Ужо гэтае Запарожжа, ужо мы даехалі да Запарожжа'.

2. Цвёрдыя зычныя «d-д», «t-т», «z-з», «s-с», «n-н» перад гістарычным *e [ДАБМ, карты 55, 56; АУМ, т. 2, карта 87]. У тэксце балады: «budem-бўдэм, ден-дэн, zeleny-зэлны, мене-мэнэ, рапе-пэнэ, wsey-всэй, zneset-знэсэт».

3. Вымаўленне галоснага «i» на месцы гістарычнага *ě (яця) пад націскам [ДАБМ, карта 34; АУМ, т. 2, карта 3]. У тэксце балады: «diwczynu-дівчыну, sušida-сусіда».

4. Прыстаўкі «od-/ot- -- од-/от-». У тэксце балады: «osciim-o[d]чуйім, odehydesz-одэйдэш, odiezdau-одіежд[ж]ай». Такія прыстаўкі ўжываюцца ў гаворках беларуска-ўкраінскага ўзмежжа. На астатняй тэрыторыі Беларусі ім звычайна адпавядае прыстаўка «ад-/ат-», на астатняй тэрыторыі Украіны – прыстаўка «від-».

Прагледзеўшы пракартаграфаваныя матэрыялы беларускага і ўкраінскага дыялектных атласаў, выявілі наступнае.

Станоўчыя адказы на ўсе пастаўленыя чатыры пытанні выявілі ў 76 пунктах: у Беларусі – у 63-х, ва Украіне – у 13-ці. Па раёнах гэтыя пункты размяркоўваюцца наступным чынам. Беларусь, Берасцейская вобласць: Берасцейскі раён – 2 (з 7-мі), Бярозаўскі – 3 (з 7-мі), Драгічынскі – 7 (з 8-мі), Жабінкаўскі – 6 (з 6-ці), Іванаўскі – 7 (з 7-мі), Камянецкі – 3 (з 10-ці), Кобрынскі – 11 (з 13-ці), Лунінецкі – 1 (з 11-ці), Маларыцкі – 1 (з 7-мі), Пінскі – 15 (з 15-ці), Пружанскі – 2 (з 14-ці), Столінскі – 6 (з 16-ці). Украіна, Роўненская вобласць, раёны: Валадзімірэцкі – 3 (з 8-мі), Дубровіцкі – 1 (з 8-мі), Зарэчненскі – 6 (з 7-мі); Валынская вобласць, Любяшоўскі раён – 3 пункты (з 5-ці). Ва Украіне гэта ў асноўным тая тэрыторыя, якая да 1939 г. уваходзіла ў склад Пінскага павета.

Такім чынам, вырысоўваецца тэрыторыя, дзе, відаць, была створана балада «Козак і Кулына».

Звернем увагу яшчэ на некаторыя моўныя рысы балады.

1. У тэксце балады на месцы гістарычнага *и(і) пераважна прыводзіцца «і». Гэта даніна старабеларуска-стараўкраінскай пісьмовай традыцыі, калі пісаліся ці друкаваліся традыцыйныя літары з старажытнарускага ці царкоўнаславянскага алфавіту, але чыталіся яны ў розных рэгіёнах па-рознаму ў залежнасці ад мясцовага вымаўлення ў народных гаворках. У берасцейска-пінскай дыялектнай зоне на месцы гістарычнага *и(і) звычайна вымаўляецца гук блізкі да «ы». Таму пры пераводзе тэксту балады на транскрыпцыю ў большасці выпадкаў «і» мы замянялі на «ы».

2. У тэксце балады захоўваецца гістарычны *о ў новых закрытых складах пад націскам: «коп-конь, мой-мой, оп-он, свой-свой, твоу-твой». Гэта таксама даніна старабеларуска-стараўкраінскай пісьмовай традыцыі. У берасцейска-пінскіх гаворках у адзначанай пазіцыі вымаўляюцца гукі «і, ы, ў, у». Мы не можам аддаць перавагу якому-небудзь аднаму з гэтых гукаў. Таму пры пераводзе тэксту балады на транскрыпцыю ў адзначанай пазіцыі захоўваем галосны «о».

3. Літары [z], [ʒ], [ʒ] пры пераводзе тэкста на транскрыпцыю намі ўпарадкаваны ў залежнасці ад іх вымаўлення ў заходнепалескіх гаворках.

4. У тэксце балады шматразова ўжыта часціца «ш». Гэта адлюстроўвае аглушэнне гукі «ж». Таму пры пераводзе тэксту балады на транскрыпцыю замест «ш» мы паставілі «ж».

У баладзе ўжыты словы і словаформы:

1) «horuie-горуе» 'нешта здабывае'. Параўн. заходнепалеск. «гороваты» 'працаваць' (Пінскі раён);

2) «zwiedyna-зведына» 'падманутая, угавораная да несур'езных учынкаў'. Заходнепалеск. «звядяный» 'падгавораны да несур'езных учынкаў, падмануты'. З біблейскага перакладу Ф.Д. Клімчука: «І ны Одам був звядяный; а жінка, бўвшы звядяныю, впала в нядобрэ діло»;

3) «zeiscy-зэйцы» 'адсюль'. Параўн. блізкае па гучанню заходнепалеск. «зыстыль» 'адсюль' (Драгічынскі раён);

4) «kozaczeyko-козачэйко». Тут замест «-нь-» ужыта «-й-». У берасцейска-пінскім арэале такая рыса паслядоўна адзначана ў гаворках Півіцкага сельсавета Кобрынскага раёна і Радастаўскага сельсавета Драгічынскага раёна: «козачэйко, дівчынóйка, молодзйкый/мулудзйкый, малзйкый». У шэрагу іншых гаворак гэта характэрна для асобных слоў;

5) «oblapiaty-облапяты» 'абмацаць'. Параўн. заходнепалеск. «лапаты» 'хапаць рукою; мацаць'; «облапуваты» 'абмацаць';

6) «оронсца-опонча» 'пакрышце для будана, шалаша'. Параўн. захднепалеск. «опанчя» 'вялікая не па памеру адзежына';

7-8) «salamacha- саламаха, satyгacha-затыраха» 'страва'. На Берасцейска-Пінскім Палессі для вадкай запраўленай стравы з высакаякаснай мукі існуюць ці існавалі назвы: «затірка, затырка, соломáха». Людзі, якія нарадзіліся ў XIX ст., пераважна называлі – «солома́ха». Цяпер пераважна называюць – «заті́рка», радзей – «заты́рка»;

9) «torokami-горокамы» 'звярынымі сцежкамі'. Заходнепалеск. «торо́кы» 'звярыныя сцежкі';

10) «трымату-трыматы» 'трымаць'. У Берасцейска-Пінскім Палессі ўжываюць у гэтым значэнні: «дыржа́ты, дыржа́ты, трымáты»;

11) «cherem-хэрэм» 'хата, хаціна, дом'. Параўн. заходнепалеск. «хорóмы» 'сялянскія пабудовы, пабудовы аднаго вясковага жыхара', «хорóмына» 'адна такая пабудова';

12) «chuza-хыжа» 'хаціна'. У заходнепалескіх гаворках слова «хы́жа, хы́жка» 'хаціна, хацінка' ўжываецца рэдка і лічыцца паланізмам.

Звернем увагу на аўтара балады. Пра яго нам нічога невядома, акрамя таго, што адлюстроўвае балада. У той жа час балада можа нямагла чаго пра яго расказаць. Што ж яна распавядае? Ну вось яна прадстаўляе як на далоні мову балады. А што ж гэта за мова? Дык гэта кайнэ культурнай эліты Берасцейшчыны-Піншчыны. А якія ж кампаненты гэтага кайнэ? Асноўны кампанент – берасцейска-пінскія гаворкі. Другі, ужо меншы кампанент – гэта старабеларуска-стараўкраінская пісьмовая традыцыя. Ну і прыкметны польскі ўплыў. Значыць, аўтар балады адносіўся да культурнай эліты роднага краю. А дзе ж ён атрымаў вышэйшую адукацыю? Скончыў універсітэт? Не. Універсітэтаў тады не было ні на Берасцейшчыне, ні ў суседніх землях. Цэнтрамі пісьменства ў тыя часы былі цэрквы і манастыры. Асабліва выдзяляліся манастыры, якія можам умоўна назваць элітнымі. У іх назіралася канцэнтрацыя людзей, якіх па-сучаснаму можна назваць творчай інтэлігенцыяй. Праўда, гэта былі святары і манахі. І ўсё ж... На тэрыторыі гістарычнай Берасцейшчыны (Берасцейшчыны-Піншчыны) элітныя манастыры знаходзіліся ў наступных населеных пунктах: Берасце, Кобрын, Таракань (цяпер Імянін, вёска ў Дарагічынскім раёне), Дубай (вёска ў Пінскім раёне), Пінск, Лешч (цяпер у межах г. Пінска), Купяцічы (вёска ў Пінскім раёне). Падрабязней спынімся на Тараканскім манастыры, паколькі мы не выключаем, што з Таракані паходзіць аўтар балады «Козак і Кулына».

Якія для гэтага ёсць падставы? Перш за ўсё моўныя. Балада «Козак і Кулына» напісана на заходнепалескім кайнэ. На тараканскай гаворцы ў тагачасных умовах яна не магла быць напісана. І ўсё ж у тэкст баллады «праслізнулі» дзве тараканскія рысы. 1. Вымаўленне «е-э» на месцы «і-ы»; «sestryce-сэстрыцэ; zolwice-золвыцэ». 2. У тэксце баллады зычны гук «ц» амаль ва ўсіх выпадках цвёрды. У гаворцы в. Таракань (Імянін), як і ў шэрагу суседніх гаворак гук «ц» таксама цвёрды. У той час як берасцейска-пінскія гаворках у цэнтральна-заходняй частцы іх арэала зычны «ц» пераважна мяккі.

І яшчэ падставы: на культурнае жыццё Тараканскага манастыра, як і наогул уніяцкіх грамад Беларусі і Правабярэжнай Украіны аказаў уплыў Базыліянскі ордэн [Pidlyrczak-Majegowicz; Клімчук 1997, с. 66–67]. Узнік ён у IV ст. у Малой Азіі. На Русі пачаў сваю дзейнасць у 988 г. Актывізаваў сваю дзейнасць на беларускіх і ўкраінскіх землях пасля Брэсцкай уніі 1956 г. У яго руках аказалася асвета ў уніяцкіх грамадах: школы, семінарыі і інш. Базыліянскі ордэн, гаворачы сучаснай мовай, меў у той час шырокую культурную аўтаномію. На чале ордэна стаяў протаархімандрыйт. Яго сядзіба пэўны час знаходзілася ў Тараканскім

манастыры. Яму падначальваліся 14 архімандрытаў. Сядзібамі іх з'яўляліся: Полацк, Гродна, Браслаў (цяпер Віцебская вобласць), Ануфрыева (каля Магілёва на Дняпры), манастыр Лешч (каля Пінска; цяпер у межах г. Пінска), Кобрын, Дэрмань (Роўненшчына), Дарагабуж (Роўненшчына), Дубна (Роўненшчына), Жыдачын (Валынь), Оўруч (Жытоміршчына), Мельцы (Валынь), Жаўква (Львоўшчына), Унеў (Львоўшчына).

Заўвага: Заходнепалескае (Драгічынскі раён) імя «Хвылына» адпавядае расейскаму «Акуліна»

[КОЗАК і КУЛЫНА (ХВЫЛЫНА)]
А Р Ы Г І Н А Л [SWDA].
[KOZAK i KULINA]

- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
dalek że maiesz domek swoy?
- Pry Berezy, pry Dunaiu tam ia swoiu chyzu
maiu,
List zeleny ozdebleny krasny switem, Gustym
listem,
To dom moy, to pokoy;
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Na czymże budet poiazd moy?
Posażu te za biodrami, Prywiezu te torokami;
Boh nad nami, Koń pod nami: Ty ze mnoiu, Ja z
toboiu;
Pobeżym, pośpieszym,
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Jakisz budet pokarm twoy?
- Budem gisty salamachu,
Kozackoiu satyrachu;
Pry krynicy, Bez reiknicy;
Budem izty, Budem pity
Wykrykaty, □blapiaty,
Kulina.
- Goy, Koźaczeika, panesz moy,
Sczo za roskosz mne budet?
- Day w den budesz koni pasty,
W nocy pry mene leżesz spaty,
□ polnocy ze wszey mocy
□cuim prewrocem,
Dewonku, Serdenku,
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Jakiż budet pościelek twoy?
- Woylocysce pod bocyzsce,
A śiedliscze w holowisce;
W dubrowicy, Na trawicy.
Ja zakriju y przykryiu
Gormakom, Zupanom,
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Spodobal mi sie żywot twoy;
Lubosz tobie horowaty
Day precz z tobo poiechaty,
Duszo moia, Ja iuż twoia,
Ruczku day a wsiday.
- Ja twoia, - Ty moia,

Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Nezneset nas konik twoy.
- Nezurysz sie ty dla toho -
Naydem w polu koni mnoho,
A nie naydem, to piesz poydem,
Nic lihocho dla lubocho -
Teper pity, Z nim byty,
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Dalek zeiscy domek twoy?
- Juże hete Zaporohy -
Koniec naszey iest dorohy.
Tut Kozaki, Wse Jonaki -
Zdobywaiet, Propiwaiet;
Szczo maiet, Pregraiet.
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Kotory że tu domek twoy?
- Gen kotera rozhitaia,
□ponczoiu przykrytaia,
To moy cherem, To moy terem,
Tut chowaiu, szczoże maiu:
Rubaszku, Siermieszku;
Kulina.
- Goy, Koźaczeiku, panesz moy,
Wielmi to blahy iest skarb twoy,
- Kozak szczesliw, chot nebohat,
Nikomu nic niewinowat;
□n horuie, □n czotuie,
Gde poydu, Zdobudu,
Boiaryn, Tataryn;
Kulina.
- Day szczosz mi tu za beśida -
Ni prytela, Ni suśida.
Ty se zdobywaty poydesz,
A mnie smutnoiu odeydesz -
Nij(s)kim żyty, Rozmowity,
Ni sestryce, ni zolwice;
Z Kozakom, Z hulakom.
Koli budet toho mnoho,
Pust mene do domu moho.
- Koli zchocesz poiechaty,
Ne budu tebe trymaty;
Borzo wsiday Day odiezday
Ku czortom, Wszem lichom;

Lub czolnom, Lub koniem.
Kulina.
- Dolisz moia nieszczesnaia,
Czochom se ia doczekala;
Na dol mene nej(s)la woda,

Teper mene zenet bida.
Sczosz dilaty, Preklinaty?
By propal, To mene wzial,
Diwczynu Zwiedynu.

ТОЕ Ж, ЗАПІСАНАЕ СПРОШЧАНАЙ ТРАНСКРЫПЦЫЯЙ КОЗАК І КУЛЫНА (ХВЫЛЫНА)

1.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Далэк жэ маеш домэк свой?
- Пры бэрэзы, пры Дунаю
Там я свою хыжу* маю;
Лыст [Ліс] зэлэны,
Оздэблэны,
Красны світэм [цвітэм],
Густым лыстэм;
То дом мой,
То покой,
Кулына!

2. Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
На чым жэ будэт паязд мой?

- Пасажу тэ за бёдрамы
Прывезу тэ торокамы*;
Бог над намы,
Конь под намы:
Ты зэ мною,
Я з тобою,
Побэжым,
Посьпешым,
Кулына!

3.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Якы ж будэт покарам твой?

- Будэм пісты [йісты] саламаху*,
Козацкою сатыраxu [затыраxu*],
Пры крыныцы,
Бэз рэйкныцы;
Будэм йісты,
Будэм пыты,
Выкрыкаты,
Облапяты*,
Кулына!

4.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Шчо за роскош мнэ будэт?

- Да й в дэн будэш коны пасты,
В ночы пры мэнэ лэжэш спаты,
О полночы зэ всэй моцы
О[д]чуйім прэвроцэм
[Одчую, ворочаючысь,]
Дэвонку,
Сэрдэнку,
Кулына!

5.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Якы ж будэт посьцёлэк [постіль,
постэля] твой?

- Войлочышчэ под бочышчэ,
А седлышчэ в головышчэ;
В дубровыцы,
На травыцы;
Я закрыю і прыкрыю

Гормаком,

Жупаном,

Кулына!

6.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Сподобал мы сэ жывот твой;

- Любо ж тебе гороваты,
Дай прэч з тобо поехаты;

- Душо моя,

Я юж твоя.

- Ручку дай,

А всьдай;

- Я твоя,

- Ты моя;

Кулына!

7.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Нэ знэсэт нас конык твой.

- Нэ журыш се ты для того -

Найдэм в полю коны много;

А не найдэм, то пеш пойдэм;

Ныц лыхого для любого -

Тэпэр піты,

З ным быты;

Кулына!

8.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Далэк зэйсцы* домэк твой?

- Й ужэ гэтэ Запорогы -

Конец нашэй ест дорогы.

Тут Козакы

Всэ Ёнакы:

Здобывае,

Пропывае,

Шчо мае,

Прэграе;

Кулына!

9.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,
Которы жэ ту домэк твой?

- Гэн котэра [будан, шалаш]

розгытая,

Опончою* прыкрытая,

То мой хэрэм*,

То мой тэрэм;

Тут ховаю, шчо жэ маю:

Рубашку,

Сермешку,

Кулына!

10.- Гой, Козачэйку, панэ ж мой,

Вэльмы то благы ест скарб твой.

- Козак шчэслыв, хот нэ богат,

Ныкому ныц нэ выноват;

Он горуе,

Он чотуе,

Гдэ пойду,
Здобуду;
Боярын,
Татарын;
Кулына!
11.- Да й шчо ж ту за бэсіда -
Ны прытэля,
Ны сусіда.
Ты сэ здобываты пойдэш,
А мне смутною одэйдэш -
Ный(с)кым жыты,
Розмовыты;
Ны сэстрыцэ, ны золвыцэ;
З козаком,
З гуляком.
Колы будэт того много,
Пуст мэнэ до дому мого.
12.- Колы зхочэш поїхаты,

Нэ буду тэбэ трыматы;
Борзо всідай
Дай од'ежджай
Ку чортом,
Вшэм лыхом,
Люб чолном,
Люб конем;
Кулына!
13.- Долі ж моя нешчэсная,
Чохом сэ я дочэкала;
На дол мэнэ нэйсла вода,
Тэпэр мэнэ жэнэт быда.
Шчо ж ділаты [діяты],
Прэклынаты?
Бы пропал,
То мэнэ взял,
Дівчыну,
Звэдыну*.

Заўвага: Зорачкай [*] пазначаны словы, якія тлумачацца ў гэксце.

Лігаратура

1. АУМ, т. 2 – Атлас україньскої мови. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1988. Т. II, 591 с., карт 407 + IV.
2. ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы [ДАБМ] / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа; пад рэд. Р. І. Аванасева, К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.
3. Клімчук 1997 – Клімчук Ф.Д. Манастыры і асвета на Драгічыншчыне // Памяць. Драгічынскі раён / Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі. Мінск: БЕЛТА, 1997, 575 с.
4. Piđtypczak-Majerowicz – Piđtypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności Zakonu / Acta Universitatis Wratislaviensis. Warszawa – Wrocław, 1986, 271 s.
5. SWDA – «Seymu walnego domowego artykułów sześć» 1625 «Drukowano w □lesnicy na Pasanowskiej ulicy», на 3-х друкарскіх аркушах, 12 лістоў. [Kraków].

«Козак і Кулына» – балада [SWDA]. Аўтар невядомы. Апублікавана ў 1625 г. у Кракаве ў польскім зборніку сатырычных твораў. На думку некаторых даследчыкаў, напісана каля 1612 г. Пісьмо – лацінка. У аснове ляжыць народная мова. У той жа час аўтарам многа ўзята са старабеларуска-стараўкраінскай пісьмовай традыцыі. З тэксту бачна, што аўтар з гэтай традыцыяй быў добра знаёмы. Ёсць паланізмы.

Ключові слова: гаворкі, дыялектныя арэалы, дыялектныя атласы, фальклор, пісьмовыя помнікі, Берасцейска-Пінскае Палессе.